

Introducing a Probabilistic – structural Method for Grapheme-to-phoneme Conversion in Persian

Elham Alayiaboozar

PhD in General linguistics; Assistant Professor;
Iranian Research Institute for Information Science and
Technology (IranDoc);
Corresponding Author alayi@irandoc.ac.ir

Mahmood Bijankhan

PhD in General Linguistics; Professor; University of Tehran;
mbjkhan@ut.ac.ir

Iranian Journal of
**Information
Processing and
Management**

Iranian Research Institute
for Science and Technology

ISSN 2251-8223

eISSN 2251-8231

Indexed in SCOPUS, ISC, & LISTA

Vol. 31 | No. 4 | pp: 1121-1141

Summer 2016

Received: 2, Sep. 2015

Accepted: 29, Nov. 2015

Abstract: Persian writing system deviates from the ideal one due to the lack of one-to-one correspondence between graphemes and phonemes. The present study deals with this question that in spite of the absence of short vowels in Persian writing system and one-to-many and many-to-one relationships between the graphemes and phonemes, how can Persian speakers read out of vocabulary words? This study introduces a probabilistic-structural method that Persian speakers use to read out of vocabulary words in which structural information (including Persian morphology and morphophonemic rules) as well as Arabic morphological templates are considered. In order to test how the introduced method works, Persian speakers were asked to read a list out of vocabulary words. The mentioned list was used by ID3 and MLP (two methods which are used in machine learning) as input, then the outputs of the method and those of ID3 and MLP were compared with Persian speakers' pronunciations; the results proved that the introduced method functions similar to Persian speakers in reading out of vocabulary words.

Keywords: Out of Vocabulary Words, Probabilistic-Structural Method, Morphophonemic Rules, Arabic Morphological Templates

معرفی مدلی ساختاری-احتمالاتی برای تبدیل حرف به واج در متون فارسی

الهام عالیی ابودر

دکتری زبان‌شناسی همگانی؛ استادیار؛
پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک)؛
پدیدآور رابط alayi@irandoc.ac.ir

محمود بی‌جن خان

دکتری زبان‌شناسی همگانی؛ استاد؛ دانشگاه تهران؛
mbjkhan@ut.ac.ir

دریافت: ۱۳۹۴/۰۶/۱۱ پذیرش: ۱۳۹۴/۰۹/۰۸ مقاله برای اصلاح به مدت ۴ روز نزد پدیدآوران بوده است.

چکیده: در نظام‌های نوشتاری، رابطه یک به یک میان واج‌ها و نگاره‌ها همواره برقرار نیست. از آنجا که در نظام نوشتاری فارسی واژه‌های کوتاه اغلب فاقد صورت نوشتاری هستند، تعداد حالت‌های ممکن خواندن کلمات خارج از واژگان افزایش می‌یابد و به این ترتیب، عمق خط فارسی زیاد در نظر گرفته می‌شود. اما با وجود چنین ویژگی‌هایی در خط فارسی، فارسی‌زبانان هنگام خواندن کلمات فارسی موجود در واژگان ذهنی خود و کلماتی که برای اولین بار با آن‌ها در متون گوناگون مواجه می‌شوند، قادرند رشته حروف را تبدیل به واج کنند. این پژوهش نشان می‌دهد که فارسی‌زبانان هنگام خواندن، با استفاده از روشی ساختاری-احتمالاتی، رشته حروف را به رشته واج‌ها تبدیل می‌کنند. منظور از بخش ساختاری روش، استفاده فارسی‌زبانان از اطلاعات زبانی از قبیل: ساخت‌واژه فارسی، قواعد واژواجی فارسی و آشنایی با صورت نوشتاری و تلفظ کلماتی است که با الگوهای ساخت‌واژی عربی مطابقت دارند. منظور از بخش احتمالاتی، در نظر گرفتن احتمال وقوع واژه‌های کوتاه با توجه به بافت نوشتاری است که این واقعیت می‌تواند فارغ از اطلاعات زبانی فارسی‌زبانان صورت پذیرد. در تحقیق حاضر مدلی ساختاری-احتمالاتی معرفی و عملکرد آن با نرم‌افزارهای تبدیل حرف به واج فارسی مقایسه شده است. به‌طور کلی، این نتیجه به دست آمد که عملکرد مدل ساختاری-احتمالاتی پژوهش برای ارائه برون‌داد واجی کلمات خارج از واژگان، در مقایسه با نرم‌افزارهای تبدیل حرف به واج فارسی بهتر و به تلفظ فارسی‌زبانان نزدیک‌تر است.

کلیدواژه‌ها: کلمات خارج از واژگان، قواعد واژواجی، الگوهای ساخت‌واژی عربی، مدل ساختاری-احتمالاتی

فصلنامه | علمی پژوهشی

پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران

شاپا (چاپی) ۲۲۵۱-۸۲۲۳

شاپا (الکترونیکی) ۲۲۵۱-۸۲۲۱

نمایه در SCOPUS و ISC، LISTA و

jipm.irandoc.ac.ir

دوره ۳۱ | شماره ۴ | صص ۱۱۲۱-۱۱۴۱

تابستان ۱۳۹۵

۱. مقدمه

در یک نظام نوشتاری آرمانی، رابطه یک به یک میان نشانه‌های نوشتاری و واج‌ها وجود دارد، اما ارتباط نشانه‌های نوشتاری و واج‌ها لزوماً مستقیم نیست. با توجه به فقدان واژه‌های کوتاه در نظام نوشتاری زبان فارسی، وجود علائم زیروزبری که نگاره‌های وابسته محسوب می‌شوند، و رابطه چند به یک و یک به چند میان نگاره‌ها^۱ و واج‌ها (رابطه یک به چند مانند: حرف <و> که با واج‌های /v/, /u/, /o/ مرتبط است و رابطه چند به یک مانند: حروف <ط> و <ت> که با واج /t/ ارتباط دارند)، می‌توان گفت که نظام نوشتاری فارسی، از نظام نوشتاری آرمانی فاصله می‌گیرد و عمق خط فارسی (که ناظر بر رابطه میان صورت نوشتاری و نمود آوایی کلمات است) زیاد در نظر گرفته می‌شود (علایی و بی‌جن‌خان ۱۳۹۲). بنابراین، برای هر کلمه خارج از واژگان (کلماتی که گویشورانی که توانایی خواندن و نوشتن دارند، برای اولین بار با آن‌ها در متون گوناگون مواجه می‌شوند) بیش از یک حالت ممکن تلفظی را می‌توان تصور کرد. به‌عنوان مثال، برای کلمه خارج از واژگان <شناسدان> می‌توان این حالت‌های ممکن تلفظی را تصور کرد:

/ʃɒnsədɒn/ /ʃɑnsədɒn/ /ʃɑnsədɒn/ /ʃɛnsədɒn/ /ʃɑnsədɒn/ /ʃɒnsədɒn/ /ʃɛnsədɒn/
/ʃɛnsədɒn/ /ʃɒnsədɒn/ /ʃɛnsədɒn/ /ʃɒnsədɒn/ /ʃɑnsədɒn/

این در حالی است که فارسی‌زبانان در برخورد با کلمات خارج از واژگان ذهنی خود، چنین حالت‌های ممکن تلفظی، با این تعداد زیاد را برای هر کلمه در نظر نمی‌گیرند و معمولاً یک تلفظ از آن کلمه ارائه می‌دهند؛ زیرا از اطلاعات زبانی موجود در زبان فارسی برای ارائه برون‌داد واجی کلمات خارج از واژگان استفاده می‌کنند. یکی از این اطلاعات، اطلاعات ساخت‌واژی است. فارسی‌زبانان در واژگان ذهنی خود تلفظ تک‌واژه‌های آزاد و وابسته دارند. بنابراین، در برخورد با کلمات خارج از واژگان ذهنی خود ابتدا سعی می‌کنند تک‌واژه‌های موجود در کلمه را تفکیک کنند. به‌عنوان مثال، کلمه <شناسدان>* را به دو تک‌واژه <شناس> و <دان> تفکیک می‌کنند و

۱. grapheme نگاره، کوچک‌ترین واحد نوشتاری است که میان یک جفت کمیته نوشتاری تمایز ایجاد می‌کند. با طرح مفهوم نگاره می‌توان گفت علائم زیروزبری نیز نگاره محسوب می‌شود. به‌عنوان مثال، جفت‌های کمیته نوشتاری مانند <تار> و <نار> تنها در تعداد نقطه‌ها از هم متمایز می‌شوند. اگر یک نقطه از قطعه نوشتاری <تار> کم شود، تبدیل به قطعه نوشتاری <نار> می‌شود. علائم زیروزبری مانند «تنوین»، «مد» و «تشدید» نیز نگاره محسوب می‌شوند. به‌عنوان مثال، در جفت‌های کمیته نوشتاری <بنا> /bano/ و <بنا> /banno/ <اجر> /ʔɑdʒr/ و <آجر> /ʔɑdʒɒr/ <حکما> /hokmɑn/ و <حکما> /hokɑmɑ/، به ترتیب، حضور یا فقدان نگاره‌های تشدید، مد و تنوین چنین جفت‌های کمیته‌ای را ایجاد کرده است. (علایی و بی‌جن‌خان ۱۳۹۲).

از آنجا که در واژگان ذهنی خود تلفظ این دو تک‌واژ را دارند، هیچ‌گاه تلفظ‌هایی مانند /janosedon/ * و یا /jenosodon/ * را که صورت‌های ممکن تلفظی این کلمه هستند، ارائه نمی‌دهند. بنابراین، به کمک تلفظ تک‌واژه‌های موجود در واژگان ذهنی‌شان، سعی در کم کردن عمق خط فارسی دارند. آشنایی با صورت نوشتاری وندهای تصریفی و اشتقاقی نیز باعث کم شدن عمق خط فارسی می‌شود. به عنوان مثال، فارسی‌زبانان صورت نوشتاری وند تصریفی <می> را می‌شناسند. بنابراین، چون تلفظ مربوط به وندهای تصریفی و اشتقاقی را نیز در واژگان ذهنی خود دارند، هیچ‌گاه کلمه‌ای مانند <می‌پرداختمش> را به صورت /mejpardoxtama/ * و یا /mojpardoxtama/ * تلفظ نمی‌کنند. از دیگر اطلاعات زبانی که فارسی‌زبانان در جهت کم کردن عمق خط فارسی از آن استفاده می‌کنند، دانستن قواعد حرف‌نویسی و قواعد واژواجی زبان فارسی است. فارسی‌زبانان می‌دانند که هنگام اضافه شدن اکثر وندها به ستاک، تغییری در تلفظ ستاک و یا وند صورت نمی‌گیرد و بنابراین، این مسئله قابل پیش‌بینی نیز باعث کاهش عمق خط فارسی می‌شود. به عنوان مثال، هنگام اضافه شدن پسوند <بان> به تک‌واژ <هنر> تغییری در تلفظ ستاک و یا وند صورت نمی‌گیرد و به صورت /honarban/ تلفظ می‌شود، اما در برخی موارد در مرز تک‌واژه‌ها تغییرات واجی صورت می‌گیرد. به عنوان مثال، اگر پیشوند <ب> /be/ به بن مضارعی که با <ا> شروع می‌شود، اضافه شود، در تلفظ، /be/ به [bi] تبدیل می‌شود، زیرا همخوان میانجی [j] میان /i/ و /d/ درج می‌شود و تلفظ [bijɒ] به دست می‌آید. در خط، <ب> میان <ب> و <ا> ظاهر می‌شود (<بیا>). دانستن چنین قواعد حرف‌نویسی نیز باعث کم شدن عمق خط فارسی می‌شود. آشنایی با صورت نوشتاری و تلفظ کلماتی که منشأ عربی دارند نیز از اطلاعات زبانی است که فارسی‌زبانان در جهت کم کردن عمق خط فارسی از آن استفاده می‌نمایند (بی‌جن‌خان و علایی ۱۳۹۲)؛ فارسی‌زبانان با کلماتی که از الگوهای ساخت‌واژی عربی مانند <مفعول>، <فاعل> و <فعل> و ... تبعیت می‌کنند، آشنا هستند و در واژگان ذهنی خود کلماتی از قبیل <مقصود> بر اساس الگوی ساخت‌واژی عربی <مفعول>، <شاغل> بر اساس الگوی ساخت‌واژی عربی <فاعل> یا <فہیم> بر اساس الگوی ساخت‌واژی <فعل> را دارند. بنابراین، در برخورد با کلماتی که خارج از واژگان ذهنی‌شان است، اما صورت نوشتاری مشابه صورت نوشتاری این الگوهای ساخت‌واژی عربی دارند، می‌توانند تلفظی شبیه تلفظ الگوهای ساخت‌واژی عربی ارائه دهند. به عنوان مثال، در برخورد با کلمه <شاسل> * آن را با الگوی ساخت‌واژی عربی <فاعل> مطابقت می‌دهند. بنابراین، آن را /ʃosol/ * و یا /ʃosal/ * تلفظ نمی‌کنند. نگارنده در تحقیق حاضر از اطلاعات بخش ساختار زبان فارسی (اطلاعات مربوط به قواعد واژواجی زبان فارسی و اطلاعات مربوط به الگوهای ساخت‌واژی عربی قرضی در زبان فارسی) برای ارائه برون‌داد واجی کلمات

خارج از واژگان، که تک‌واژه‌های آن‌ها در واژگان موجود است یا صورت نوشتاری آن‌ها با صورت نوشتاری الگوهای ساخت‌واژی عربی مطابقت دارد، استفاده کرده است.

«ونزکی» معتقد است که خوانندگان متون، آگاهی بالایی از فراوانی‌های نسبی وقوع حروف الفبا دارند و قادرند بدون آموزش دیدن، اطلاعات مربوط به فراوانی وقوع و ترتیب نشانه‌ها را استخراج کنند و میان آن‌ها تفاوت قائل شوند و ترکیبات با فراوانی وقوع بالا را سریع‌تر تشخیص دهند (Venezky 2004). «کسلر و تری‌من» نیز بر این باورند که توزیع واج‌ها درون هجاها از الگوهای احتمالاتی نیز تبعیت می‌کند و تشخیص و تولید یک کلمه می‌تواند تحت تأثیر تعداد کلمات دیگری قرار بگیرد که تلفظ یا املاء کم‌وبیش یکسانی دارند (Kessler & Treiman 1997). نگارنده معتقد است، فارسی‌زبانان در برخورد با کلمات خارج از واژگانی که دارای بخش/بخش‌هایی هستند و با الگوهای ساخت‌واژی عربی مطابقت نمی‌کنند، از اطلاعات مربوط به فراوانی وقوع واژه‌های کوتاه در بافت نوشتاری برای ارائه برون‌داد واجی این کلمات استفاده می‌کنند. از آنجا که تحقیق حاضر رویکردی رایانه‌ای نسبت به تبدیل حرف به واج دارد، علاوه بر بررسی‌های ساختاری، لازم است مدلی برای ارائه برون‌داد واجی کلمات خارج از واژگان ارائه شود که در آن، هم از اطلاعات زبانی، مانند تأثیر الگوهای ساخت‌واژی عربی در زبان فارسی و قواعد واژواجی که نوعاً در اتصال پیشوندها و پسوندها به ستاک عمل می‌کنند و باعث تغییرات واجی درون تک‌واژه‌ها یا مرز اتصال دو تک‌واژ می‌شوند، استفاده شود و هم از احتمالات. این مدل، ساختاری-احتمالاتی نامیده شده است. در این مقاله ابتدا پیشینه‌ای ارائه می‌شود از تحقیقاتی که در زمینه خط عربی، سامانه‌های تبدیل حرف به واج، خط فارسی، و مسائل مربوط به پردازش خط فارسی شده است. بخش ۳، روش تحقیق است که در آن قسمتی از برون‌دادهای واجی کلمات خارج از واژگان که توسط فارسی‌زبانان ارائه شده است، به‌عنوان نمونه، آورده شده است تا بتوان آن‌ها را با برون‌دادهای واجی مدل ساختاری-احتمالاتی تحقیق و نیز برون‌دادهای واجی حاصل از به‌کاربردن الگوریتم تبدیل حرف به واج برخی از نرم‌افزارهایی که در فارسی استفاده شده، مقایسه کرد. در بخش ۴، مدل ساختاری-احتمالاتی تحقیق و مباحث مربوط به آن ارائه می‌گردد. در بخش ۵، عملکرد نرم‌افزارهای تبدیل حرف به واج فارسی با عملکرد فارسی‌زبانان و مدل ساختاری-احتمالاتی تحقیق، به‌طور مختصر، مقایسه می‌شود و در نهایت، در بخش ۶، نتیجه‌گیری ارائه می‌گردد.

۲. پیشینه تحقیق

«رابرت ترمل» به بررسی نحوه خواندن کلمات ناآشنای چندهجایی می‌پردازد. منظور از

کلمات ناآشنا در این مقاله، کلماتی است که خوانندگان برای اولین بار در متون مختلف با آن‌ها مواجه می‌شوند. نگاره‌هایی که در یک کلمه چندهجایی ظاهر می‌شوند به لحاظ واجی به چند طریق تفسیر می‌شوند که به تقطیع هجایی، ساخت‌واژی یا نوشتاری و به طبقه نحوی و الگوی تکیه وابسته است (Trammel 1990).

«فان دن بوش» و همکاران مفهومی کمی از عمق خط را ارائه داده‌اند. تعیین عمق خط مربوط به هر زبان از طریق اندازه‌گیری میزان پیچیدگی‌های موجود در انطباق نگاره به واج در آن زبان صورت می‌پذیرد. آن‌ها معتقدند که با استفاده از روش‌های رایانه‌ای داده‌بنیاد می‌توان اطلاعاتی درباره عمق نظام نوشتاری به دست آورد. برای استخراج بازنمایی واجی از صورت نوشتاری دو کار باید انجام شود: (۱) صورت نوشتاری به نگاره‌های تشکیل‌دهنده تجزیه شود. (۲) هر نگاره به واج متناظرش مربوط شود. در این مقاله سه الگوریتم یادگیری معرفی می‌شود: الف) استخراج تطابق نگاره و واج^۱، ب) درخت تصمیم^۲ و ج) استنتاج تشابه‌بنیاد^۳. هدف این مقاله این است که نشان دهد آیا به کاربردن سه الگوریتم یادگیری داده‌بنیاد درباره سه نظام نوشتاری انگلیسی، فرانسه و هلندی، تفاوتی در عمق نوشتاری این سه زبان نمایان می‌سازد یا نه؟ برای این منظور، یکی از الگوریتم‌های یادگیری در حوزه تجزیه نگاره‌ای آموزش دیده است و دو الگوریتم دیگر در حوزه نگاشت نگاره به واج آموزش دیده‌اند (Van den Bosch et al. 1994).

«مگردومیان» با استفاده از نظامی که در آن از ابزار زیراکس^۴ مبتنی بر نظریه حالت‌های محدود^۵ استفاده شده، دو سطح تجزیه و تحلیل ساخت‌واژی برای زبان فارسی را توضیح می‌دهد. وی معتقد است که زبان فارسی از نقطه‌نظر تحلیل‌های رایانه‌ای دارای پیچیدگی‌هایی است. در این مقاله به تفصیل به چنین پیچیدگی‌هایی پرداخته شده است و راه حلی در چارچوب نظام ساخت‌واژه مبتنی بر نظریه حالت‌های محدود پیشنهاد شده است. به نظر «مگردومیان» مزیت و اهمیت یک نظام مبتنی بر نظریه حالت‌های محدود در این است که توانایی پردازش قطعات چندکلمه‌ای را در تحلیل‌گر خود دارد و نویسه نیم‌فاصله را به‌عنوان یک فاصله در قواعد تقطیع کلمات به تک‌واژها در نظر می‌گیرد. با استفاده از این روش می‌توان تک‌واژهای غیرچسبان را در فارسی، قسمتی از قطعات چندکلمه‌ای در واحد واژگانی lex grammar در نظر گرفت و این کار این امکان را فراهم می‌کند که با هر دو شکل (تک‌واژهای چسبان و غیرچسبان)، در قسمت تحلیل‌گر ساخت‌واژی، به‌طور یکسان برخورد شود و دیگر نیازی به واحد مستقلی به نام

1. grapheme-phoneme correspondences extraction

2. decision tree

3. Similarity-based reasoning (SBR)

4. xerox

5. finite state theory

پیش پردازشگر نباشد. همچنین، نیاز به تأخیر انداختن تحلیل‌های تک واژه‌های غیر چسبان به سطح نحو نیز برطرف خواهد شد (Megerdooonian 2004).

«باک‌والتر» مسائل مربوط به خط عربی را که در تحلیل ساخت واژی و برجسب‌دهی^۱ تعداد ۵۴۲۵۴۳ کلمه عربی استخراج شده از سه پیکره طی سال‌های ۲۰۰۲-۲۰۰۴ با آن مواجه شدند، بررسی کرده است. این تحلیل و پردازش ساخت واژی با استفاده از پردازشگر ساخت واژی عربی «باک‌والتر»^۲ انجام شده است. مهم‌ترین مسئله‌ای که وی به آن می‌پردازد، تنوعاتی است که در نظام نوشتاری عربی معاصر دیده می‌شود و این مسئله مستلزم اعمال تغییراتی در الگوریتم پردازشگر ساخت واژی عربی «باک‌والتر» است (Buckwalter 2004).

«ونزکی» بر این باور است که عوامل زبان‌شناختی، روان‌شناختی، و فرهنگی، همه نقش تعیین‌کننده‌ای در نظام نوشتاری دارند؛ به این صورت که هر چه یک نظام سعی در برقراری تطابق یک‌به‌یک بین نگاره و واج داشته باشد، بیشتر به گویشوران زبان‌های دیگر، که متن مربوط به آن زبان را می‌خوانند، در خواندن کمک می‌کند. در حالی که هر چه یک نظام نوشتاری بیشتر روی ریشه‌شناسی و ساخت واژه تکیه کند، متون آن تنها مورد استفاده افرادی است که با آن نظام نوشتاری آشنا باشند. نویسنده در این مقاله بیشتر به خط رومی در زبان‌های هند و اروپایی می‌پردازد و عواملی را که باعث می‌شوند تناظر یک‌به‌یک میان واج و نگاره وجود نداشته باشد، ذکر می‌کند. در نهایت، نویسنده چارچوبی را برای مطالعه موضوعات مربوط به نظام نوشتاری ارائه می‌دهد و نکته‌ای که به آن اشاره می‌کند این است که خوانندگان متون، آگاهی بالایی از فراوانی‌های نسبی وقوع حروف الفبا دارند. فرضیه غالب این است که خوانندگان قادرند بدون آموزش دیدن، اطلاعات مربوط به فراوانی وقوع و ترتیب نشانه‌ها را استخراج کنند و میان آن‌ها تفاوت قائل شوند. علاوه بر این، ترکیبات با فراوانی وقوع بالا سریع‌تر تشخیص داده می‌شوند (Venezky 2004).

«محمد مهدی عرب» و «علی عظیمی‌زاده» دو روش کلی تبدیل حرف به آوا را معرفی می‌کنند: ۱- تبدیل حرف به آوا بر اساس استفاده از قواعد واج‌شناختی. به‌عنوان مثال، در سامانه سنتز گفتار فستیوال^۳ که توسط «بلک»^۴ و همکارانش (۱۹۹۹) تهیه شده، از قواعد واج‌شناختی استفاده شده است. یک شکل ابتدایی از قواعد واج‌شناختی مورد استفاده در این سامانه به شکل زیر است:

(LEFTCONTEXT [ITEM] RIGHTCONTEXT NEWITEMS)

1. annotation

3. Festival speech synthesis

2. Buckwalter Arabic Morphological Analyzer

4. Black

این قاعده نشان می‌دهد که چنانچه ITEM در بافت مشخص راست و چپ ظاهر شود، رشته برون‌داد باید حاوی NEWITEMS باشد. بر اساس این قاعده می‌توان مثال $C = k$ [ch]# را در نظر گرفت؛ # دلالت بر مرز کلمه دارد و نشانه C مجموعه همه همخوان‌هاست. این قاعده نشان می‌دهد که یک <ch> در ابتدای کلمه که بعد از آن یک همخوان باشد، باید به صورت واج /k/ تلفظ شود. نوشتن چنین قواعدی که باید به صورت دستی وارد شوند، بسیار دشوار و وقت‌گیر است. ۲- تبدیل حرف به آوا از طریق استفاده از واژگان زبان. این روش بر اساس مدل محاسباتی تلفظ است که در آن از داده‌های آموزشی و روش آماری استفاده می‌شود. روش آماری در این رویکرد، دسته‌بندی و درخت رگرسیون^۱ است. این روش آماری با داشتن مجموعه‌ای از ویژگی‌ها، قادر است داده‌ها را پیش‌بینی کند و این کار را از طریق استفاده از سؤالات بله/خیر درباره ویژگی‌ها انجام می‌دهد. «عرب و عظیمی‌زاده» از روش دوم در تهیه یک سامانه تبدیل حرف به آوا در فارسی استفاده کرده‌اند. داده‌های آموزشی مورد استفاده در این سامانه، واژگانی به حجم ۳۲۰۰۰ کلمه همراه با تلفظ مربوط به هر کلمه است. این داده‌ها از پیکره‌های متنی مختلف تهیه شده است و بنابراین، توزیع بهتر آواها را در مقایسه با دیگر سامانه‌های تبدیل حرف به آوا در فارسی که در آن‌ها داده‌ها از منابع عمومی مانند روزنامه همشهری تهیه شده بود، نشان می‌دهد. صحت این سامانه ۹۳/۶۱ درصد است که نشانگر توانایی بالا در پیش‌بینی تلفظ کلمات فارسی توسط این سامانه است. همین سامانه در زبان انگلیسی هم استفاده شده و صحت آن ۹۴/۶ درصد است (Arab & Azimizadeh 2009).

«مجید نم‌نیات» و «محمد مهدی همایون‌پور» (۱۳۸۶) ساختار سامانه‌های تبدیل حرف به گفتار با معماری سه لایه‌ای را معرفی کرده‌اند. آن‌ها لایه اول این سامانه را لایه قانون‌گرا نامیده‌اند. لایه دوم، متشکل از پنج شبکه عصبی پرسپترون چندلایه‌ای و یک بخش کنترل‌کننده برای تعیین دنباله واجی متناظر با حروف است. برای تعیین دنباله واجی متناظر با حروف، از شبکه‌های عصبی استفاده شده است. بخش کنترل‌کننده نیز بخش خروجی شبکه‌ها را کنترل می‌کند تا دنباله واجی نهایی متناظر با کلمات با ساختار هجابتی فارسی مطابقت داشته باشد. در لایه سوم نیز یک شبکه عصبی

1. Classification And Regression Tree (CART)

زمانی که تابع هدف به صورت پیوسته باشد مسئله یادگیری، یک مسئله رگرسیون است مانند یادگیری رابطه قیمت و مساحت خانه. وقتی ویژگی‌های برون‌داد طوری باشد که بتواند تعداد محدودی مقدار گسسته بگیرد، مسئله یادگیری یک مسئله دسته‌بندی خواهد بود؛ مانند اینکه در خرید خانه این سؤال مطرح است که آیا خانه مورد نظر یک آپارتمان است؟

برای تعیین حروف مشدد، با استفاده از نتایج مراحل قبل وجود دارد. اجزاء مختلف این سامانه به گونه‌ای طراحی شده‌اند که در نهایت، برای هر کلمه، یک دنباله واجی منطقی تولید شود. منظور از دنباله واجی منطقی، دنباله واجی است که در آن اصول بدیهی واج‌نگاری و ساختار هجابندی زبان فارسی رعایت شده باشد. در تحقیق آن‌ها، میزان درستی به‌دست آمده برای حروف ۸۸ درصد و برای کلمات ۶۱ درصد است.

۳. روش تحقیق و تجزیه و تحلیل داده‌ها

در این بخش، دو فهرست از کلمات خارج از واژگان در اختیار فارسی‌زبانان قرار گرفت: فهرست اول شامل کلمات خارج از واژگان زبان فارسی است که بر اساس الگوهای ساخت‌واژی عربی ساخته شده است و فهرست دوم شامل کلماتی است که خود به دو دسته تقسیم می‌شود: کلماتی که همه یا بخشی از تک‌واژه‌هایش در واژگان موجود است، اما خود کلمات خارج از واژگان هستند، و کلماتی که هیچ بخشی از آن در واژگان موجود نیست. این دو فهرست برای تلفظ در اختیار ۳۰ فارسی‌زبان با سطح تحصیلات دانشگاهی قرار گرفت تا بتوان نتایج حاصل را معیاری برای سنجش برون‌داد مدل پیشنهادی طرح قرار داد. فهرست اول شامل کلمات: <شامع>، <مقدول>، <تجسیل>، <شسیم>، <سکام>، <تشارگ>، <لمول>، <مخاگر>، <مزادیک>، <تپدق>، <انتپاک>، <اکتعام>، <استشدان>، <مواعمه>، <متمقل>، <صاحد>، <مکشون>، <تمچین>، <پچین>، <کوال>، <تباعم>، <شسول>، <مپادم>، <مکاعیش>، <تکشن>، <انتکال>، <ابتشاج>، <استپجان>، <ملا تبه>، <مترقل>، <ثاکل>، <مصیوق>، <تشچیف>، <دزین>، <کداز>، <تپانق>، <کدون>، <مباظن>، <مچافیس>، <تدمع>، <اندشال>، <اجتقاز>، <سنتگال>، <مگاشده>، <متعدم>، <مانن>، <مپجوف>، <تلنیم>، <لجیک>، <انقاو>، <تداوج>، <تشون>، <مفاشغ>، <مثالیو>، <تعمرگ>، <انزگار>، <التکان>، <استمکال>، <مپاینه>، <متشغم>، <عارگ>، <مدکول>، <تصکیل>، <شعیف>، <ابساز>، <تصابف>، <تدوس>، <مناعظ>، <معاتین>، <تسعل>، <انمعال>، <اعتقاو>، <استجمار>، <معابقه>، <متلرگ> و فهرست دوم شامل کلمات: <قواعدگانه>، <مرکب پژوه>، <خال و-چال>، <مصنوع گاه>، <جبی پیرایشی>، <مادون خواه>، <شناسدان>، <فقیون>، <نانویس>، <ینترنت خوانی>، <موبایلی>، <گیرخانه>، <فتریات>، <گیاه مغزی>، <تلفنیدن>، <می-اذانیدم>، <نمی کاغذاند>، <ناخن باز>، <رفتگی>، <عمویان>، <کاهوان>، <یمان گونگی>، <لایکید>، <چلم خوان>، <پیرایگمن>، <غذاشیم>، <مانمیس>، <شاسکلم>، <لوبکان>، <پست لقه>، <کچال کاه>، <عمیشگی>، <منلکوب>، <بیاتوم>، <تأسیم>، <میاهوان>

<دماکن>، <چمیان>، <آلویش>، <نمایش>، <آگوشانه>، <خیامت>، <لیوگی>، <اصلیشا>، <پشسیمان>، <ملامتظور>، <بکادوش>، <می‌صلید>، <اشتلقوس>، <اخطشم>، <ممچوپک>، <استرامد>، <نفالود>، <حتمک>، <ماژلو>، <خسجل>، <کیامت>، و <کلاکوم> است.

بخشی از فهرست اول و برون‌داد واجی ارائه شده توسط آزمودنی‌ها در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱. بررسی آماری میزان استفاده فارسی‌زبانان از اطلاعات زبانی مربوط به الگوهای ساخت واژی عربی در زبان فارسی

کلمات	الگوهای ساخت واژی عربی قرضی	برون‌داد واجی کلمات خارج از واژگان زبان فارسی منطبق با برون‌داد واجی الگوهای ساخت واژی عربی	درصد برون‌دادهای واجی مطابق با برون‌داد واجی الگوهای ساخت واژی عربی	برون‌دادهای واجی غالب مغایر با برون‌داد واجی الگوهای ساخت واژی عربی	درصد برون‌دادهای واجی مغایر با برون‌داد واجی الگوهای ساخت واژی عربی
۱- شامع	فاعل	/ʃomeʔ/	۱۰۰		۰
۲- مقذول	مفعول	/maGzul/	۱۰۰		۰
۳- تجسیل	تفعیل	/tadʒsil/	۹۶/۶۷	/tedʒsil/	۳/۳۳
۴- شسیم	فعیل	/ʃasim/	۸۳/۳۳	/ʃesim/	۱۶/۶۷
۵- اسکام	افعال	/ʔaskom/	۸۳/۳۳	/ʔoskom/	۱۶/۶۷
		/ʔeskom/			
۶- تشارگ	تفاعل	/taʃprog/	۲۶/۶۷	/taʃrag/	۷۳/۳۳
۷- لمول	فعل	/lomul/	۱۳/۳۳	/lamul/	۸۶/۶۷
۲۷- ابشاج	افتعال	/ʔebteʃadʒ/	۱۰۰		۰
۳۰- مترقل	متفعل	/motazaGGel/	۸۰	/motzaGol/	۲۰
		/motezaGGel/		/matzaGal/	
۸- مخاگر	مفاعل	/maxoger/	۶/۶۷	/maxogar/	۹۳/۳۳
۹- مزادیک	مفاعیل	/mazodik/	۷۶/۶۷	/mezodik/	۲/۳۳
۱۰- تیدق	تفعل	/tapaddoG/	۱۰	/tapdaG/	۹۰
۲۸- استپجان	استفعال	/ʔestepʃon/	۹۳/۳۳	/ʔestapʃon/	۶/۶۷

بررسی آماری تک‌تک کلمات نشان می‌دهد که فارسی‌زبانان در برخورد با کلمات خارج از واژگانی که الگوی نوشتاری‌شان با الگوهای ساخت واژی عربی <فاعل>، <مفعول>، <تفعیل>،

<افعال>، <مفاعیل>، <افعال>، <ستفعال> و <متفعل> مطابقت دارد، تلفظی که از این کلمات ارائه می‌دهند، نزدیک به ۷۰ درصد یا حتی بیشتر، مطابق با ساخت واجی الگوهای ساخت واژی عربی است (بی‌جن‌خان و علایی ۱۳۹۲). بنابراین، در مدل پیشنهادی تحقیق می‌توان جایگاهی برای بررسی مطابقت صورت نوشتاری کلمه خارج از واژگان با صورت نوشتاری الگوهای ساخت واژی غالب وارد شده در فارسی در نظر گرفت.

بخشی از فهرست دوم و برون‌داد واجی ارائه شده توسط همان آزمودنی‌ها در جدول ۲ آمده است:

جدول ۲. بررسی آماری میزان استفاده فارسی‌زبانان از اطلاعات ساخت واژی فارسی

کلمات	برون‌داد واجی بر اساس استفاده از اطلاعات زبانی مربوط به تک‌واژه‌ها	درصد برون‌دادهای واجی مغایر با برون‌داد واجی مربوط به استفاده از اطلاعات زبانی		برون‌دادهای واجی مغایر با برون‌داد واجی مربوط به استفاده از اطلاعات زبانی
		درصد برون‌دادهای واجی مطابق با برون‌داد واجی مربوط به استفاده از اطلاعات زبانی	درصد	
قواعدگانه	/Gavoʔed gone/	درصد ۱۰۰	درصد ۰	
مرکب‌پژوه	/morakkab pazuh/, /markab pazuh/	درصد ۱۰۰	درصد ۰	
خال‌وچال	/xol o tʃol/, / xol va tʃol/	درصد ۱۰۰	درصد ۰	
شناسدان	/ʃens don/	درصد ۱۰۰	درصد ۰	
افقیون	/ʔofoGijun/	درصد ۳۸/۴۶	درصد ۶۱/۵۴	/ʔafGijun/
نانویس	/no nevis/	درصد ۹۲/۳۰	درصد ۷/۷۰	/nonvis/
مانمیس	/mon{a,e,o,ɸ }mis/ /mon{a,e,o}m{a,e,o}z{a,e, o,ɸ }s/	درصد ۹۲/۳۰ /monemis/ درصد ۷/۷۰	درصد ۰	
لوبکان	/lob{a,e,o,ɸ }kon/	درصد ۳۰/۷۸ /lobkon/ /lobakon/	درصد ۵۳/۸۴	/lubkon/

۱۵/۳۸

بررسی آماری برون‌دادهای ارائه شده توسط فارسی‌زبانان در این بخش نشان می‌دهد که همان‌طور که انتظار می‌رفت، فارسی‌زبانان از اطلاعات زبانی خود برای ارائه تلفظ این کلمات استفاده کرده‌اند؛ زیرا در اکثر موارد درصد برون‌دادهای واجی مطابق استفاده از اطلاعات زبانی بالاتر از درصد برون‌دادهای واجی مغایر است.

۴. مدل ساختاری-احتمالاتی برای برون‌داد واجی کلمات خارج از واژگان

پیکره مورد استفاده در تحقیق حاضر، واژگان زایا است، اما مدل ساختاری-احتمالاتی پیشنهادی برای برون‌داد واجی کلمات خارج از واژگان، مدل کلی است که می‌تواند در مورد هر پیکره فارسی که حاوی تک‌واژه‌های فارسی است، استفاده شود. قبل از معرفی مدل ساختاری-احتمالاتی برای برون‌داد واجی کلمات خارج از واژگان لازم است انواع کلمات خارج از واژگان بررسی شوند. برای کلمات خارج از واژگان ابتدا دو حالت را می‌توان در نظر گرفت: کلمه یا بسیط است یا غیربسیط که متشکل از بیش از یک تک‌واژه است. منظور از کلمه بسیط در این بخش کلمه‌ای است که با مطابقت دادن با تک‌واژه‌های درون واژگان، هیچ تک‌واژی در آن شناسایی نشود. اگر کلمه بسیط باشد، یا الگوی نوشتاری آن با الگوهای ساخت واژی عربی مطابقت می‌کند یا مطابقت نمی‌کند. و اگر کلمه غیربسیط باشد، دو حالت را می‌توان برای آن در نظر گرفت که به شرح زیر است:

۱. همه تک‌واژه‌های کلمه در واژگان موجود باشد، ولی خود کلمه در واژگان نباشد، مانند کلمه <اینترنت خوانی>*؛ تک‌واژه‌های <اینترنت> با تلفظ /ɪntɪnɛt/، <خوان> با تلفظ /xon/ و <ی> با تلفظ /i/ در واژگان موجود هستند، اما کلمه <اینترنت خوانی> در واژگان موجود نیست.

۲. اگر فرض کنیم که کلمه خارج از واژگان، غیربسیط است، این کلمه n تا تک‌واژه دارد که حداقل یکی از تک‌واژه‌هایش در واژگان موجود است و حداکثر n-1 تک‌واژه آن در واژگان موجود نیست. به عنوان مثال، کلمه <پانین>*: بخش <پان>* در واژگان موجود نیست اما تک‌واژه <بین> با تلفظ /bin/ در واژگان موجود است.

برای ارائه برون‌داد واجی کلمات خارج از واژگان، در هر یک از حالت‌های مذکور، به روش زیر عمل می‌کنیم:

در حالت ۱ که همه تک‌واژه‌های کلمه غیربسیط در واژگان موجود است، در مدل مربوطه، کلمه وارد بخش قواعد واژواجی می‌شود. در این بخش ابتدا نوع کلمه مشخص می‌گردد. به این صورت که کلمه مورد نظر یا مجموعه‌ای است از ستاک+وند (اشتقاقی یا تصریفی) مانند کلمه <سایگی>*؛ یا یک کلمه مرکب است، مانند کلمه <سرکفش>* و یا کلمه مشتق مرکب مانند کلمه <رایانه خوانی>* است. سپس قواعد واژواجی، تغییرات واجی را که باید در مرز تک‌واژه‌ها یا درون تک‌واژه‌ها هنگام اضافه شدن پیشوندها و پسوندها به ستاک صورت گیرند، مشخص می‌نمایند. بنابراین، با در دست داشتن برون‌داد واجی تک‌واژه‌های شناخته شده (که همراه تک‌واژه‌ها در واژگان موجود است) و قواعد واژواجی، می‌توان برون‌داد واجی چنین کلمات خارج از

واژگان را که تک‌واژه‌های آن در واژگان موجود است، تعیین کرد. به‌عنوان مثال، برای ارائه برون‌داد واجی کلمه <سایگی> روند زیر دنبال می‌شود:

$$\left. \begin{array}{l} <سایگی> \rightarrow <سایه> + <ی> \\ <سایه> \rightarrow \emptyset / \text{morph} + <ی> \\ <ی> \rightarrow <گ> / \text{morph} + <ی> \\ \emptyset \rightarrow [j] / \text{morph} + /i/ \end{array} \right\} \rightarrow /sajɛji/$$

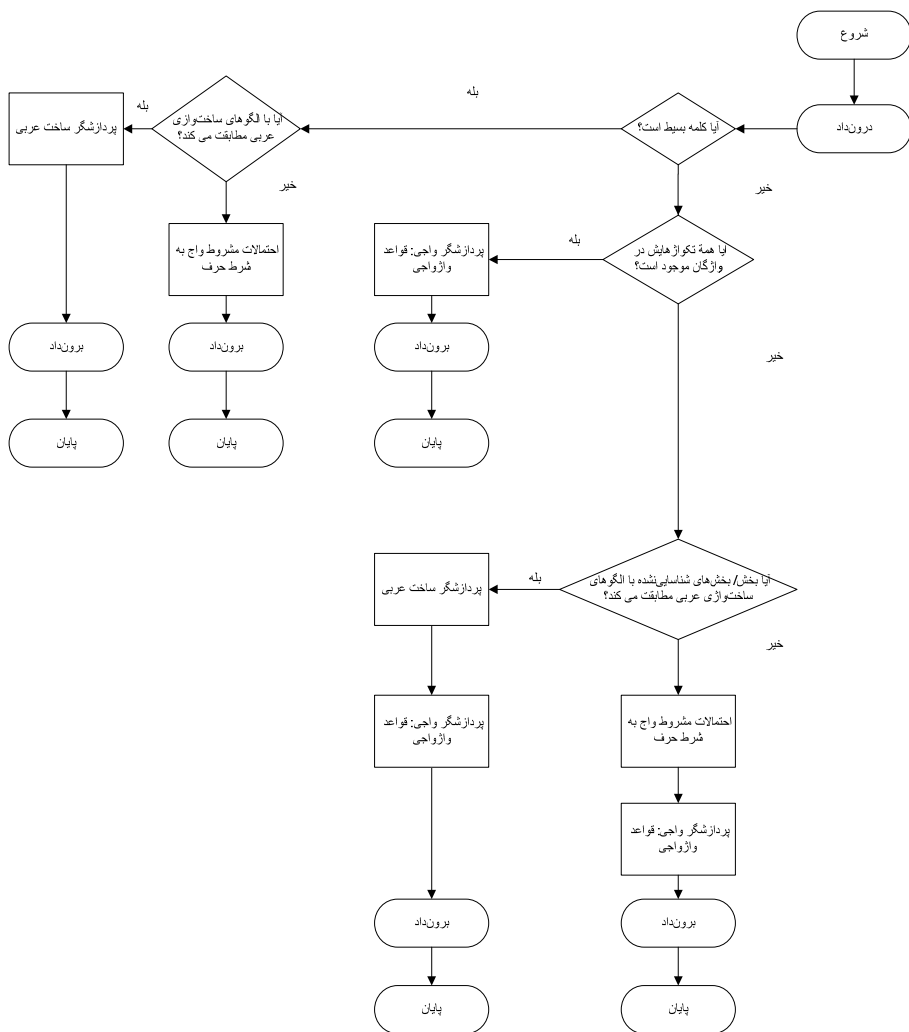
پردازش واژواج $\rightarrow$ <سایگی>

با توجه به قاعده ساخت واژی و واژواجی فوق می‌توان گفت، با در دست داشتن برون‌دادهای واجی ستاک و وند در واژگان و قاعده واژواجی، برون‌داد واجی کلمه خارج از واژگان <سایگی> به صورت /sajɛt/ می‌شود.

در حالت ۲ که قسمتی از کلمه غیربسیط، تک‌واژ/ تک‌واژه‌های موجود در واژگان است و قسمت دیگر در واژگان نیست، برون‌داد واجی تک‌واژ/ تک‌واژه‌های شناسایی شده در دسترس است و قسمت خارج از واژگان ابتدا با الگوهای ساخت واژی عربی مطابقت داده می‌شود و چنانچه صورت نوشتاری آن بر اساس الگوهای نوشتاری بنیان‌های عربی قرضی در زبان فارسی باشد، برون‌داد واجی آن مطابق الگوی ساخت واژی مد نظر می‌شود. به‌عنوان مثال، بخش <مشنوس>* از کلمه خارج از واژگان <مشنوسات>، صورت نوشتاری مطابق الگوی ساخت واژی عربی <مفعول> دارد. بنابراین، برون‌داد واجی این بخش به صورت /mafɒnus/ می‌شود و با در دست داشتن برون‌داد واجی بخش دوم (تک‌واژ تصریفی جمع‌ساز <ات> /ɒt/) در واژگان، برون‌داد واجی کل کلمه به صورت /mafɒnusɒt/ می‌شود. اگر صورت نوشتاری بخش خارج از واژگان با الگوهای ساخت واژی عربی مطابقت نداشته باشد، بخش مورد نظر وارد بخش احتمالات می‌شود که در این بخش با استفاده از توزیع احتمال واج به شرط حرف/ حروف، برون‌داد واجی بخش مورد نظر ارائه می‌شود. در واقع، در بخش احتمالات، احتمال حضور واکه‌های کوتاه با توجه به بافت نوشتاری محاسبه می‌شود.

درباره کلمات بسیط که هیچ تک‌واژی در آن‌ها شناسایی نمی‌شود، کل کلمه ابتدا با الگوهای ساخت واژی عربی مطابقت داده می‌شود و چنانچه صورت نوشتاری آن بر اساس الگوهای نوشتاری بنیان‌های عربی وارد شده در زبان فارسی باشد، برون‌داد واجی آن مطابق الگوی ساخت واژی مد نظر می‌شود. در غیر این صورت، کلمه مورد نظر وارد بخش احتمالات می‌شود و با استفاده از توزیع احتمال واج به شرط حرف/ حروف، برون‌داد واجی آن ارائه می‌گردد. با در

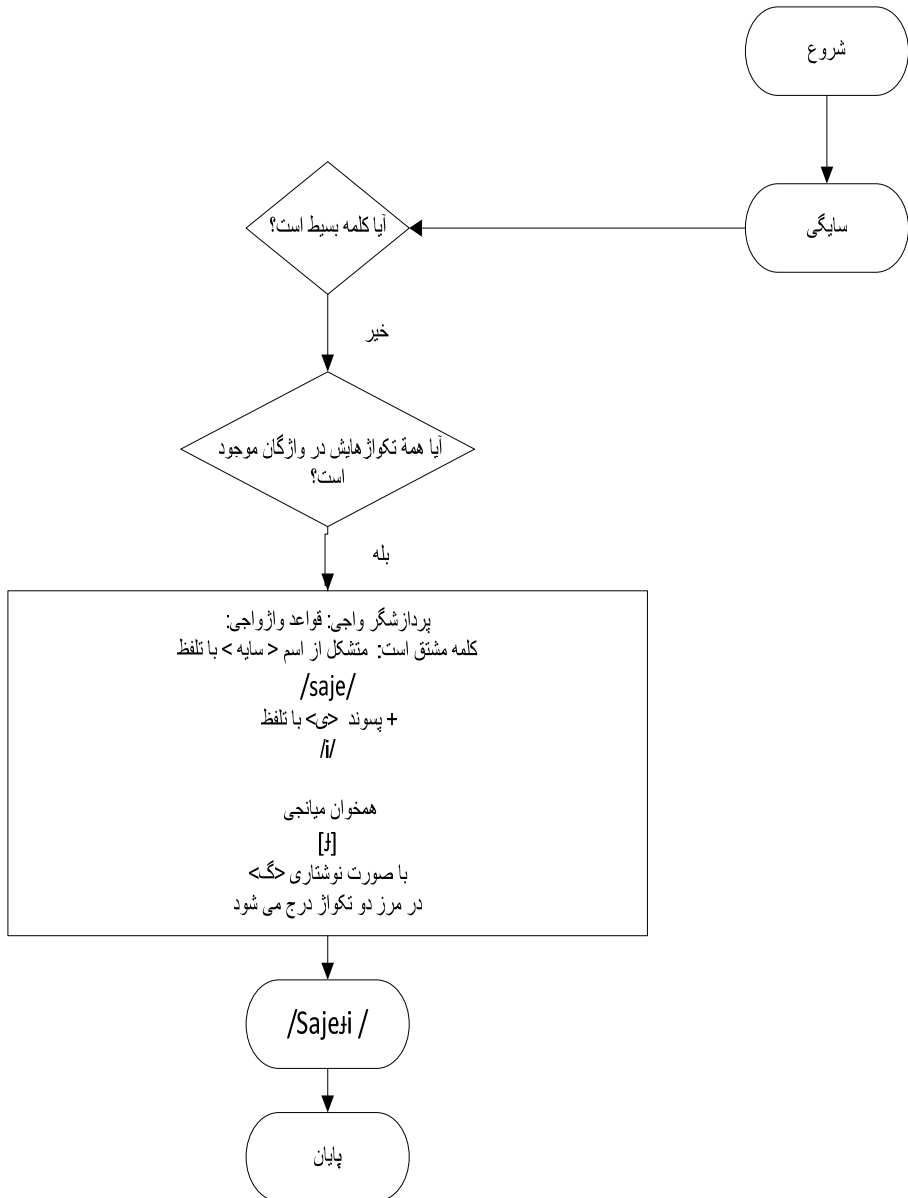
نظرگرفتن حالت‌های ذکرشده، می‌توان مدل ساختاری-احتمالاتی زیر را برای ارائه برون‌داد واجی کلمات خارج از واژگان ارائه داد.

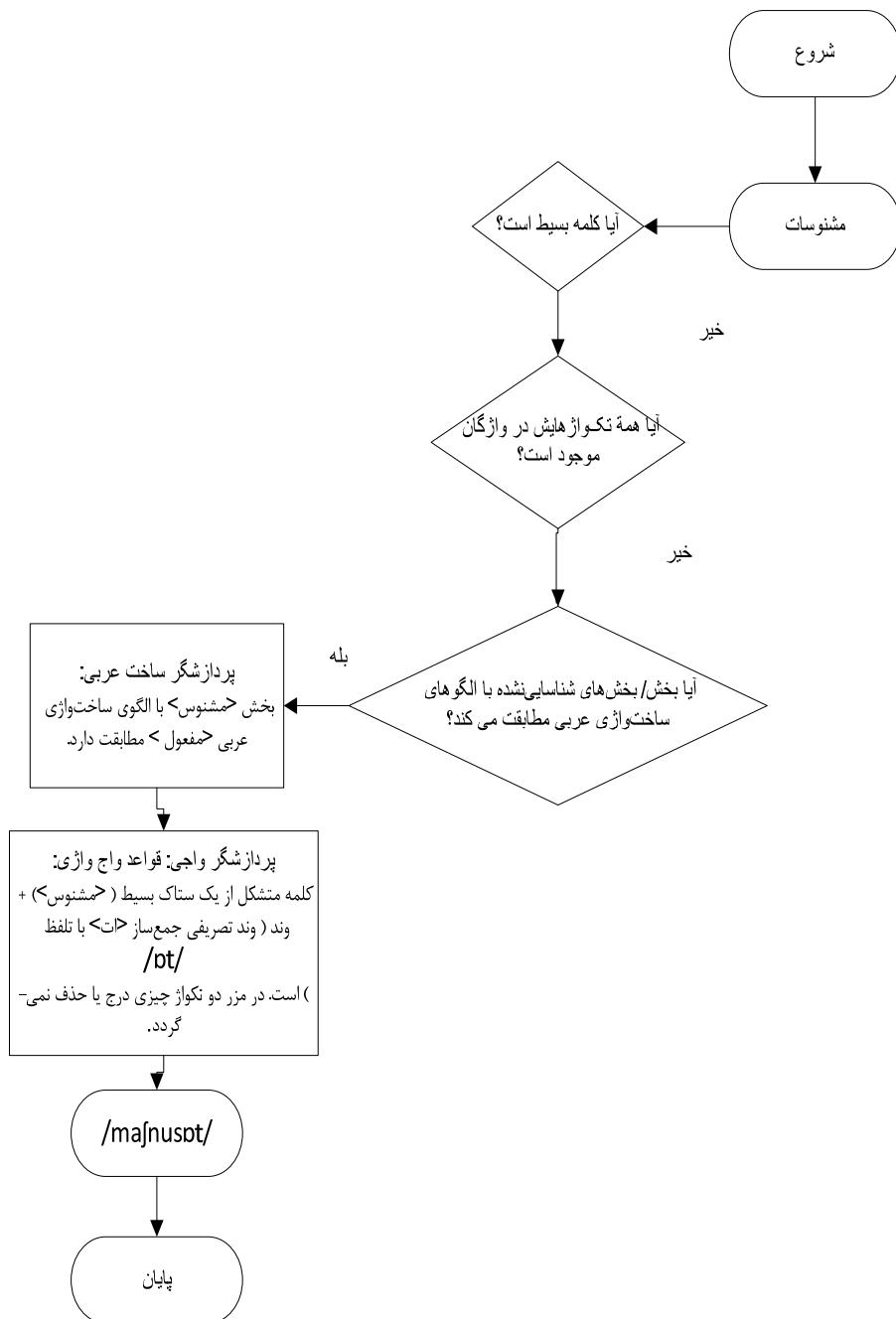
شکل ۱. مدل ساختاری-احتمالاتی برای برون‌داد واجی کلمات خارج از واژگان

به‌عنوان مثال، طبق شکل ۱، ارائه برون‌داد واجی کلمات خارج از واژگان <سایگی>* (همه تک‌واژه‌های موجود در این کلمه در واژگان موجود است)، <مشنوسات>* (یکی از تک‌واژه‌های این کلمه (<ات>) در واژگان موجود است و بخش دیگر (<مشنوس>) با الگوی ساخت‌واژی

عربی <مفعول> مطابقت دارد، <شازبشط>* و <بزاعیل>* (که کلمات بسیط هستند)، به ترتیب، به صورت زیر است:

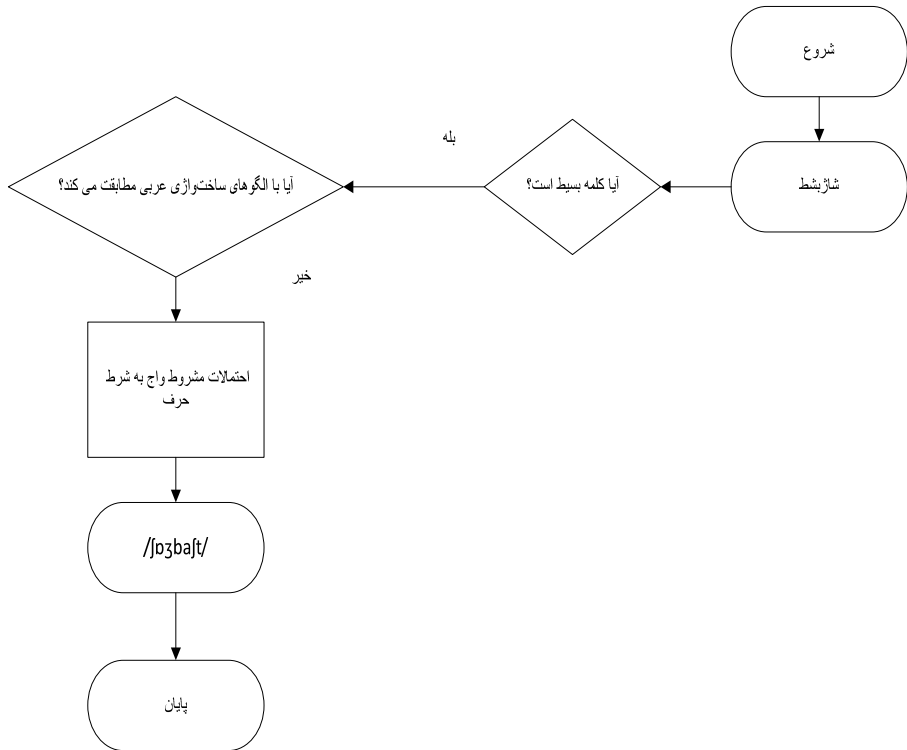

شکل ۲. ارائه برون داد واجی کلمه <سایگی>* بر اساس مدل ساختاری- احتمالاتی ارائه شده در شکل ۱-

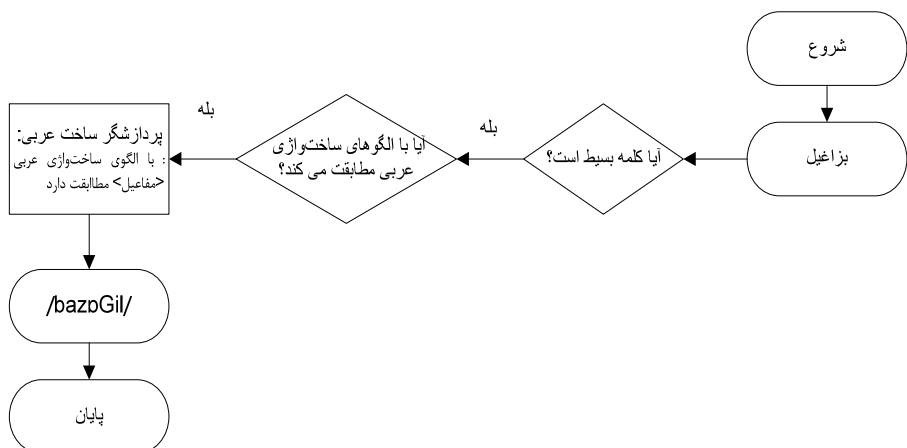

شکل ۳. ارائه برون‌داد واجی کلمه <مشنوسات> * بر اساس مدل ساختاری-احتمالاتی ارائه شده در شکل ۱

شکل ۴. ارائه برون داد واجی کلمه <شازبسط> * بر اساس مدل ساختاری- احتمالاتی ارائه شده در شکل ۱

شکل ۵. ارائه برون داد واجی کلمه <بزاغیل> * بر اساس مدل ساختاری- احتمالاتی ارائه شده در شکل ۱

۵. مقایسه عملکرد یکی از نرم‌افزارهای تبدیل حرف به واج فارسی با عملکرد فارسی‌زبانان و مدل ساختاری-احتمالاتی تحقیق

همان‌گونه که ذکر شد، به‌منظور تهیه برنامه رایانه‌ای تبدیل حرف به واج فارسی از واژگان *زایا* استفاده شد. واژگان *زایا* زبان فارسی حدود ۵۵ هزار مدخل واژگانی دارد و این تعداد واحد واژگانی در چارچوب قواعد تصریف کلمه می‌توانند صورت‌های تصریفی متفاوتی داشته باشند. برای عملیاتی کردن واژگان *زایا* برنامه رایانه‌ای تهیه شده است که این برنامه رایانه‌ای با ارجاع به واژگان و نیز قواعد تصریف کلمه در زبان فارسی می‌تواند واحدهای زبانی نوشتار یا گفتار را به لحاظ صرفی پردازش کند و خوانش صحیح صرفی به زنجیره ورودی برنامه اختصاص دهد. واژگان *زایا* حاوی چند نوع اطلاع زبانی و غیرزبانی برای هر مدخل است؛ مانند: صورت املائی، صورت واجی، مقوله واژگانی، الگوی تکیه، بسامد مدخل در یک پیکره زبانی و غیره. البته طراحی واژگان به‌گونه‌ای صورت گرفته است که امکان تغییر و یا افزایش اطلاعات دیگر نیز وجود دارد (اسلامی و همکاران ۱۳۸۳). در تحقیق حاضر از دو نوع اطلاعات موجود در واژگان *زایا* استفاده شد: صورت نوشتاری و صورت واجی کلمات. بنابراین، در مرحله آموزش نرم‌افزار نگارنده دو ستون (ستون مربوط به صورت نوشتاری کلمات و ستون مربوط به صورت واجی کلمات) را از واژگان *زایا* جدا کرده و بین دو ستون با کلید tab فاصله انداخت. سپس، با استفاده از نرم‌افزار ترازبندی واجی^۱ که برای تعیین برون‌داد واجی هر حرف موجود در کلمات در آزمایشگاه پردازش هوشمند داده‌های چندرسانه‌ای دانشکده مهندسی کامپیوتر دانشگاه صنعتی امیرکبیر توسعه یافته است، کلمات در ستون صورت نوشتاری به صورت ستونی به حروف تشکیل دهنده و در ستون صورت واجی به صورت ستونی به واحدهای تشکیل دهنده متناظر با حروف تقطیع شدند. با توجه به پیچیدگی ترازبندی زبان فارسی خصوصاً به دلیل حضور گسترده کلمات عربی در این زبان، اقدامات متعددی در راستای بهبود این ترازبندی در نرم‌افزار آزمایشگاه مذکور انجام گردید. خروجی این نرم‌افزار طی چند مرحله بررسی و مشکلات ترازبندی شناسایی و برطرف گردید. فایل خروجی نهایی حاصل از ترازبندی، کنترل دستی شد و خطاهای موجود رفع گردید. پس از رفع خطاهای ترازبندی فایل داده‌های ترازبندی شده برای آموزش روش‌های یادگیری ماشینی شبکه عصبی پرسپترون و درخت ID3 مورد استفاده قرار گرفت تا این روش‌ها پس طی کردن فاز آموزش برای تبدیل کلمات به برون‌داد واجی متناظر آن‌ها استفاده شوند.

اگر عملکرد فارسی‌زبانان در ارائه برون‌داد واجی کلمات خارج از واژگان، ملاک ارزیابی

1. Phoneme alignment

عملکرد مدل تحقیق و نرم‌افزارهای ID3 و شبکه عصبی پرسپترون قرار گیرد، می‌توان قسمتی از عملکرد این نرم‌افزارها را با عملکرد فارسی‌زبانان در ارائه برون‌داد واجی کلمات خارج از واژگان در جدول ۳ و ۴ مقایسه کرد. در این جدول‌ها برون‌دادهای مطابق برون‌دادهای ارائه شده توسط فارسی‌زبانان، با علامت (✓) و برون‌دادهای مغایر با علامت (×) مشخص شده است. لازم به ذکر است که در این قسمت، برون‌داد ارائه‌شده صحیح توسط فارسی‌زبانان، ملاک ارزیابی و مقایسه با برون‌دادهای ارائه‌شده توسط نرم‌افزارها نبود، بلکه به‌طور کلی، هر نوع تلفظی که فارسی‌زبانان برای کلمات خارج از واژگان زایا ارائه داده بودند، به‌عنوان تلفظ پذیرفته‌شده برای آن کلمات در نظر گرفته شد تا ملاک ارزیابی صرفاً برون‌دادهای ارائه‌شده توسط فارسی‌زبانان باشد.

جدول ۳. مقایسه برون‌دادهای واجی ارائه‌شده توسط نرم‌افزار ID3 با برون‌دادهای ارائه‌شده توسط فارسی‌زبانان

برون‌داد واجی مطابق یا مغایر با برون‌دادهای واجی فارسی‌زبانان	برون‌دادهای واجی ارائه‌شده توسط نرم‌افزار	کلمات	برون‌داد واجی مطابق یا مغایر با برون‌دادهای واجی فارسی‌زبانان	برون‌دادهای واجی ارائه‌شده توسط نرم‌افزار	کلمات	برون‌دادهای واجی ارائه‌شده توسط نرم‌افزار
×	/maGzwl/	مقدول	✓	/tadʒsil/	تجسیل	
×	/taʃɔrg/	تشارگ	×	/ʃesim/	شسیم	
×	/lemul/	لمول	×	/ʔeskeɒm/	اسکام	
✓	/monmis/	مانمیس	×	/Gazɒʃijom/	غذاشیم	
✓	/ʔɒlvij/	آلویش	✓	/ʃʌmjɒn/	چمیان	
✓	/ʔɒgɒʃɒne/	آگوشانه	×	/namɒpɒʃ/	نمایش	
×	/motalerg/	مترلرگ	×	/moʔʔɒbeGe/	معابقه	
×	/majafun/	مگشون	✓	/tamʃin/	تمچین	
×	/masnuʔe gɒh/	مصنوع‌گاه	✓	/xɒl va ʃɒl/	خال وچال	
×	/ketʃɒlkeɒh/	کچال‌کاه	✓	/postalGe/	پست‌لقه	

جدول ۴. مقایسهٔ برون‌دادهای واجی ارائه‌شده توسط نرم‌افزار شبکهٔ عصبی پرسپترون با برون‌دادهای ارائه‌شده توسط فارسی‌زبانان

کلمات	برون‌داد واجی	برون‌داد واجی مطابق یا مغایر با برون‌دادهای واجی فارسی‌زبانان	کلمات	برون‌داد واجی	برون‌داد واجی مطابق یا مغایر با برون‌دادهای واجی فارسی‌زبانان
تجسیل	/tadʒsil/	✓	مقذول	/moʒzul/	×
تلنیم	/tlnim/	×	مپجوف	/mopodʒuf/	×
خیامت	/xijomat/	✓	کیامت	/lijomat/	×
عمویان	/ʔamvijʔn/	×	ایترنت خوانی	/ʔaintrnt xvʔni/	×
مصبوق	/mosbuʒ/	✓	متزقل	/motazʒal/	×
ناخن‌باز	/noxnboz/	×	رفتگی	/rftaʒi/	×
اختشم	/ʔextʃm/	×	ممچوپک	/mamʃupe/	×
استرامذ	/ʔesteromez/	✓	نفالود	/nafoleud/	×
تپانق	/ʔapnʒ/	×	اکداز	/ʔeldoz/	×
عمیشگی	/ʔamiʃʒi/	✓	منلکوب	/mnlʔub/	×

به‌طور کلی می‌توان گفت که به نظر می‌رسد مدل ساختاری-احتمالاتی تحقیق حاضر در ارائهٔ برون‌داد واجی کلمات خارج از واژگان، در مقایسه با عملکرد نرم‌افزارهای ID3 و شبکهٔ عصبی پرسپترون بهتر عمل کند و برون‌دادهای واجی آن به تلفظ فارسی‌زبانان نزدیک‌تر باشد؛ زیرا نرم‌افزارهای ID3 و شبکهٔ عصبی پرسپترون به‌صورت احتمالاتی، احتمالات مشروط واج به‌شرط حرف را از پیکره محاسبه کرده و در ارائهٔ برون‌داد واجی کلمات خارج از واژگان تنها از احتمالات استفاده کرده‌اند. این مسئله قابل قیاس با این حالت است که فردی غیرفارسی‌زبان تنها از طریق فهرستی از کلمات فارسی که تلفظ آن‌ها در کنار آن کلمات موجود باشد، به‌طور احتمالاتی بیاموزد که چند درصد بعد از همخوان‌ها، هر یک از واژه‌های کوتاه /a/، /e/ و /o/ ظاهر شده است و یا چند درصد حرف <و> به‌صورت /v/، /o/ و /u/ تلفظ شده است. بنابراین، در این حالت از هیچ کدام از اطلاعات زبانی که فارسی‌زبانان در خواندن کلمات استفاده می‌کنند، برخوردار نیست. برون‌دادهای واجی نرم‌افزارهای ID3 و شبکهٔ عصبی پرسپترون به‌دلیل عدم دسترسی نرم‌افزارها به اطلاعات زبانی (مانند: اطلاعات مربوط به ساخت‌واژه فارسی و الگوهای ساخت‌واژی عربی) و اکتفا کردن به احتمالات، در اکثر موارد بسیار دورتر از برون‌دادهای واجی فارسی‌زبانان است.

۶. نتیجه‌گیری

در تحقیق حاضر این سؤال مطرح شد که با توجه به اینکه در خط فارسی واکه‌های کوتاه معمولاً نمایش داده نمی‌شوند و رابطه حروف و واج‌ها به صورت چند به یک و یک به چند می‌تواند باشد (رابطه یک به چند مانند: حرف <و> که با واج‌های /v/, /u/, /o/ مرتبط است و رابطه چند به یک مانند: حروف <ط> و <ت> که با واج /t/ ارتباط دارند)، می‌توان گفت در خط فارسی نگاشت یک به یک حرف به واج همواره برقرار نیست. بنابراین، علی‌رغم وجود چنین ویژگی‌هایی در خط فارسی، فارسی‌زبانان هنگام خواندن کلمات فارسی موجود در واژگان ذهنی خود و کلماتی که برای اولین بار با آن‌ها در متون گوناگون مواجه می‌شوند، چگونه رشته حروف را تبدیل به واج می‌کنند؟ فارسی‌زبانان با استفاده از اطلاعات زبانی مانند اطلاعات مربوط به تکواژها، آشنایی با صورت نوشتاری و ندهای تصریفی و اشتقاقی، دانستن قواعد حرف‌نویسی مربوط به اضافه‌شدن و ندها به ستاک که در مرز تک‌واژها عمل می‌کنند و آشنایی با صورت نوشتاری و تلفظ کلماتی که منشأ عربی دارند، سعی در کم کردن عمق خط فارسی دارند تا به این ترتیب بتوانند کلماتی را که اولین بار با آن‌ها مواجه می‌شوند، به درستی بخوانند. تحقیق حاضر مدلی ساختاری-احتمالاتی برای ارائه برون‌داد واجی کلمات خارج از واژگان معرفی می‌کند که به کمک آن بتوان کلمات خارج از واژگان را تلفظ کرد. عملکرد نرم‌افزارهای تبدیل حرف به واج فارسی با عملکرد فارسی‌زبانان و مدل ساختاری-احتمالاتی پژوهش مقایسه شد و به طور کلی، این نتیجه به دست آمد که به نظر می‌رسد عملکرد مدل ساختاری-احتمالاتی تحقیق حاضر برای ارائه برون‌داد واجی کلمات خارج از واژگان، در مقایسه با نرم‌افزارهای ID3 و شبکه عصبی پرسپترون بهتر و برون‌دادهای واجی به تلفظ فارسی‌زبانان نزدیک‌تر باشد، زیرا نرم‌افزارهای ID3 و شبکه عصبی پرسپترون به صورت احتمالاتی، احتمالات مشروط واج به شرط حرف را از پیکره محاسبه کرده‌اند و در ارائه برون‌داد واجی کلمات خارج از واژگان تنها از احتمالات استفاده کرده‌اند، حال آنکه مدل ساختاری-احتمالاتی پیشنهادی، برای ارائه برون‌داد واجی کلمات خارج از واژگان، مجهز به اطلاعات ساختاری زبان فارسی و اطلاعات مربوط به الگوهای ساخت واژی عربی است و بنابراین، عملکرد آن در مقایسه با عملکرد نرم‌افزارهایی که تنها به قوانین احتمالات در ارائه برون‌داد واجی کلمات خارج از واژگان اکتفا می‌کنند، می‌تواند بهتر باشد.

فهرست منابع

اسلامی، محرم، مسعود شریفی آتشگاه، صدیقه علیزاده لمجیری، و طاهره زندی ۱۳۸۳. *واژگان زبانی زبان فارسی*.

اولین کارگاه پژوهشی زبان فارسی و رایانه. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران.

بی‌جن خان، محمود و الهام علایی. ۱۳۹۲. بررسی الگوهای ساخت‌واژی عربی واردشده در زبان فارسی. پژوهش‌های زبان‌شناسی تطبیقی. ۳ (۵): ۱-۲۲.

علایی، الهام و محمود بی‌جن خان. ۱۳۹۲. عمق خط فارسی. پژوهش‌های زبانی (مجله سابق دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران). ۴ (۱): ۱-۲۰.

نم‌نبات، مجید و محمد مهدی همایون‌پور. ۱۳۸۶. تبدیل حرف به صدا در زبان فارسی به کمک شبکه‌های عصبی پرسپترون چندلایه‌ای. نشریه مهندسی برق و مهندسی کامپیوتر ایران، ۵ (۳): ۱۴۷-۱۵۴.

Arab. M., and A. Azimzadeh. 2009. *Construction of a Persian letter-to-sound conversion system based on classification and regression tree in Festival*. Proceedings of the workshop on computational approach for Arabic script based languages =CAASL-3. Stanford university.

Buckwalter, T. 2004. *Issues in Arabic orthography and morphology analysis*. Proceedings of the workshop on computational approaches to Arabic script-based languages in conjunction with COLING. Switzerland.

Kessler, B., and R. Treiman. 1997. Syllable structure and the distribution of phonemes in English syllables. *Journal of memory and language*. Academic press 37: 295-311.

Megerdooimian, K. 2004. *Finite state morphological analysis of Persian*. Workshop on computational approaches to Arabic script-based languages. Switzerland.

Trammel, R. L. 1990. Variant grapheme-phoneme correspondences in unfamiliar polysyllabic words. *Language and speech* 33 (4): 293-323.

Van den Bosch, A., A. Content, W. Daelemans, and B. De Gelder, 1994. *Analyzing orthographic depth of different languages using data-oriented algorithms*. 2nd international conference on quantitative linguistics, Moscow.

Venezky, R. L. 2004. *In search of the perfect orthography*. *Written language and literacy*: 139-163. Amsterdam: John Benjamins publishing company.

الهام علایی ابوذر

متولد سال ۱۳۵۹، دارای مدرک تحصیلی دکتری تخصصی در رشته زبان‌شناسی همگانی از دانشگاه تهران است. ایشان هم‌اکنون استادیار پژوهشکده مدیریت دانش پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) است.

زبان‌شناسی رایانه‌ای (تبدیل متن به گفتار، برچسب‌دهی خودکار به اجزاء کلام) و زبان‌شناسی پیکره‌ای از جمله علایق پژوهشی وی است.

محمود بی‌جن خان

متولد سال ۱۳۳۷، دارای مدرک تحصیلی دکتری تخصصی در رشته زبان‌شناسی همگانی از دانشگاه تهران است. ایشان هم‌اکنون استاد و مدیر گروه زبان‌شناسی دانشگاه تهران است.

آواشناسی و واج‌شناسی، زبان‌شناسی رایانه‌ای و زبان‌شناسی پیکره‌ای از جمله علایق پژوهشی وی است.